

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԹԻԻ 4—6

ԱՊՐԻԼ—ՅՈՒՆԻՍ

ԿԵ. ՏԱՐԻ 1953

ՄՈՂՍԷՍ ԳԼՍԽՈՒՐԱՆՑԻ (ԿՈՉՈՒՆԺ ԿԸՂՆԿԵՏՈՒՆՑԻ) ԵՒ ԻՐ ՊԵՏ-ՄՈՒԹԻԻՆՆ ԸՂՈՒՆԻՑ

ԱՂՈՒՆԻԿ ՊԵՏՄՈՒԹԵԱՆ ԸՂՐԻՐՆԵՐԸ

1. Աղուանից պատմութիւնը ժողովածու մըն է Աղուանից քաղաքական եւ եկեղեցական պատմութեան հայոց այլեւայլ գրուածքներու, գրուած զանազան հեղինակներէ Զ.—Ժ. դարերուն: Իւրաքանչիւր հեղինակ ունեցած է անշուշտ իր աղբիւրները: Անոնց պիտի անդրադառնամ երբ քննութեան առնեմ այդ մանր մատենագիրները մի առ մի:

Այս զանազան գրութիւնները դասաւորուած են Պատմութեան մէջ ոչ խիստ ժամանակագրական կարգով: Այս դասաւորութիւնը կատարած է Ժ. դարու երկրորդ կէսին Մովսէս Դասխուրանցի: Սա ոչ միայն այդ գրուածքներու լոկ դասաւորողն եղած է, այլ եւ աշխատանք տարած է դանոնք օգտակար իրարու հետ այլուստ քաղած տեղեկութիւններով, նոյն իսկ ջանացած է տալ ամբողջին պատմական նկարագիր մը նոր յաւելուածներով, հատածարածանումներով (Հին, Միջին եւ Վերջին պատմութիւն), գլխակարգութիւններով եւ խոստարանութիւններով: Իրեն օրինակ առած է Մովսէս Քերթոզահայրը, իցի՛ւ նաեւ անոր խոհականութիւնը, փոյթն եւ արուեստը:

Մ. Դասխուրանցի լոկ խմբագիր մըն է, ուստի ոչ պատմագէտ եւ ոչ պատմագիր: Թէպէտ ցաւ կը յայտնէ, թէ Աղուանից հին պատմութեան համար չէ գտած աղբիւրներ, պատճառ բերելով «Արեւելիայցս բազմագրութիւն եւ կտակարանացն հրկիզութիւնք» (Ա. 8) . բայց նաեւ Միջին եւ Վերջին շրջաններու համար սակաւ եղած են իր աղբիւրները, ոչ թէ անոնց հրկիզութեան, այլ իր անփութութեան պատճառաւ: Ան բաւականացած է աղուան մանր մատենագիրներու հազորգած ուղիղ եւ սխալ տեղեկութիւններով . չէ հետապնդած հաւաքել քարեայ յիշատակարաններ, արձանագրութիւններ, ան-

գիր աւանդութիւններ, ձեռք բերել հայ պատմագիրները՝ Փաւստոս, Ագաթանգեղոս, Կորիւն, Ղ. Փարպեցի, Սերբոս, Ղեւոնդ, Թոմաս Արծրունի, Յովհ. Դրասխանակերտցի եւ այլն, Աղուանից եւ Հայոց գիւնանները քրքրել, ուր պիտի գտնէր անաշխատ գոնէ 768ի ի Պարտաւ գումարուած ժողովին կանոնները:

Իր անձանօթութիւնը այս աղբիւրներու պատճառ եղած է իր անտեղեկութեան կարգ մը անցքերու եւ դէմքերու:

Կրնայինք սպասել, որ գոնէ իր ժամանակակից կեանքէն հազորգէր մեզի մանրամասնութիւններ քաղաքական եւ եկեղեցական պատմութեան շուրջը, կամ Աղուանից բազմագրութեան որպիսութեան մասին: Բոլորովին լրած է Մովսէս Անանիա կաթողիկոսի Աղուանք այցելութեան եւ այն տեղ յղուած ինքիւրներու մասին:

Խմբագիրը բարեւոք համարած է ձեռքի տակ ունեցած բնագիրները անփոփոխ գետեղել, քան անոնցմէ օգտուելով պատմագիրք մը յօրինել. եւ այն սակաւ զլուխներն ալ, որոնք իր գրչէն են, մեծ մասով քաղուածքներ են հարազատ եւ անհարազատ աղբիւրներէ . իսկ ուր ինքնակայ է, արտայայտած է մտքեր, որոնք հակասութեան մէջ են յառաջ բերուած բնագիրներու հետ: Ինքը, խմբագիրը հակաքաղկեդոնական է. իսկ Աղուանից Եկեղեցին Զ. եւ է. դարերուն քաղկեդոնական էր, եւ իրրեւ այսպիսի բաժնուած Հայոց Եկեղեցւոյ Միութենէն. զայս կը մերժէ խոստովանել: Աղուանից եւ Վրաց Եկեղեցիները ի սկզբանէ հետէ կը ստանային իրենց եպիսկոպոսապետները Հայոց եպիսկոպոսապետի ձեռնադրութեամբ. թէպէտ զայս կ'ընդունի խմբագիրը՝ բայց նախեկեղեցին կը ճանչնայ Աղուանիցը, ուստի նաեւ նախապատուութիւնը Աղուանից եպիսկոպոսապետին կը սեպհականէ: Չայս ապացուցանելու համար թոյլ կու տայ անձին նոյն իսկ վաւերագիրներ խարդախել:

Նման ձեռնմխութիւններ կը տեսնուին նաեւ ուրիշ աղբիւրներու մէջ, որոնցմէ

կ'օգտուել: Մեր ուսումնասիրութեան ընթացքին առիթ պիտի ունենանք նշաւակելու նման տեղիքներ:

Աղուանից Պատմութեան մէջ խմբագրին ձեռքէն կը համարիմ հետեւեալ գլուխները.

Ա. 1—4, 6, 8, 9, 12—15:

Բ. 2—3, 8, 47:

Գ. 15, 17, 23—24:

Խմբագիրը ձեռքի տակ աղբիւր ունեցած է.

ա. Հիպպոլիտոս Հոմայեցւոյ Ժամանակագրութիւնը.

բ. Մ. Խորենացւոյ Հայոց Պատմութիւնը.

գ. Եղիշէի Պատմութիւնն Հայոց պատերազմի.

դ. Թղթոց Գիրքը:

Կարեւոր կը համարիմ ի մերձուստ քննութեան առնել այս աղբիւրները:

1. Հիպպոլիտոս Հոմայեցի, Ասորիներէ եւ Հայերէ կոչուած Բոսորացի, հեղինակած է Գ. դարու առաջին կէսին յունարէն լեզուով զանազան աշխատութիւններ, անոնց թուին մէջ նաեւ Ժամանակագրութիւն մը, կոչուած Liber generationis հայերէն թարգմանութեան մէջ Աղգահամարք երկոց որդւոցն Նոյի»: Պահուած է յունարէն, լատիներէն եւ հայերէն. ամէնն ալ անանուն. հայերէն ձեռագիր մը, որ ասկէ քաղուածքներ կը պարունակէ, խորագիր կը կրէ. «Բանք Փիլոնի»: Ներկայիս գիտնոց ընդհանուր համոզումն է, թէ անոր հեղինակն է Հիպպոլիտոս, գրուած 234ին:

Հայերէն թարգմանութիւնը կատարուած է Ե. դարու առաջին կէսին, յոյն բնագրէն: Պահուած է մեզի միայն Ա. մասը Զմմառի վանքին Թ. 83 ձեռագրին մէջ, օրինակուած ԺԲ. դարուն: Բարեբախտաբար ունինք այս գրութեան ընդարձակ քաղուածքներ էջմիածնի Թ. 2679 ձեռագրին մէջ, գրուած 971ին (հրտ. Հ. Բ. Սարգիսեան, Անանուն Ժամանակագրութիւն, Վենետիկ 1904. եւ Ա. Արրահամեան, Անանիա Շիրակացւոյ Մատենագրութիւնը, Երեւան 1944, էջ 357—399): Հիպպոլիտոսի գործին նոր հրատարակութիւն մը պատրաստած եմ, հիմ առած Զմմառի Թ. 83 եւ էջմիածնի Թ. 2679:

Աղուանից Պատմութեան խմբագիրը ասկէ՛ քաղած է Աղուանից Մենագրանութիւնը, Ա. 1—3 գլուխներու մէջ, որոնք վերնագիր կը կրեն. 1. «Որ ինչ յԱղամայ

մինչեւ ցնոյ ծնունդք աղգասերութեանց»:

2. «Գիր աղգարանութեան Յարեթի եւ ծննդոց նորին»: 3. «Թէ ո՛ր աղգ են, որ գիտեն զղպրութիւն»: Այս վերջինը փոխ առնուած է Հիպպոլիտոսէն եւ կը հայի միայն առաջին երեք տողերուն. շարունակութիւնը մինչեւ «մինչ ի Տրապոն» նոյնպէս նոյն աղբիւրէն է:

Խմբագրին գրչէն են հետեւեալ ընդգծուած տեղիքները. «աղգակից են Կետուրացւոց (Հիպ. Կետիացւոց), ուստի Աղուանք» (Ա. 2). «Մարք, Հայք, Աղուանք» (Ա. 3):

Սկզբնաղբիւրը բազմօք աղաւաղուած է հոս, մասնաւորապէս աղգաց անունները: Այս քաղուածքները Հիպպոլիտոսի գործոց Բերլինեան հրատարակութեան համար գերմաներէնի թարգմանած է J. Marquart, զոր յիշեցինք վերագոյն:

2. Մովսէս Խորենացի: Հւազոյն պատմութեան համար կարեւոր աղբիւր ծառայած է Խմբագրին՝ Խորենացւոյ Հայոց պատմութիւնը, զոր կը յիշէ իսկ յանունէ. «Յայտ Մովսէս» (Ա. Ա.): Իրմէ քաղած է խմբագիրը իր տեղեկութիւնները Ա. 3—6, 12, 13, 15 եւ Բ. 3 գլուխներու համար: Իր ժամանակագրութիւնը յեցած է Մ. Խորենացւոյ տուեալներու վրայ: Ստացած թուականները կ'երեւայ թէ ձեռագիրներու մէջ խնդարում կրած են:

Ա. 3 Հիպպոլիտոսի Ժամանակագրութեան հանած հատուածներուն կը կցէ. «Ի Յորեթէ ցՏիգրան՝ թագաւորք ԻԴ (կարգա՛ ԽԴ, ճշգրտոյնա՛ ԽԷ¹)... յԱրշակայ գա՛ ԽԴ, ճշգրտոյնա՛ ԽԷ¹)... յԱրշակայ մինչեւ ցԱրտաւան ԺԳ (կարգա՛ ԺԴ) եւ ամք ՆԾ (կարգա՛ ԼՆԿ, ճշգրտոյնա՛ ՆԿԵ)²... Պարսից եւ Ասորոց տիրեցին ՄԾԲ ամօք յառաջ քան զգալ Կենարարին³: Ուրիշ աղբիւրէ է «Եւ քան զգալ Կենարարին³: Ուրիշ աղբիւրէ է «Եւ յետ զարձի գերութեանն Հրէից ի Բարեթիք ՄՂ ամօք⁴»: «Ի Վաղարշակայ մինչեւ յԱրտաշիր Վոամշապհոյ որդի թագաւորք ԻԶ.

¹ Հմմտ. Մ. Խոր. Ա. 5, 19, 22:
² Անդ, Բ. 68, 69:
³ Անդ, Բ. 26:
⁴ Եւսերիտ Կետուրացի իր Քրոնիկոնին մէջ (էջ 232) Արշակունեաց հարստութեան սկիզբը կը նշանակէ Արրահամեան թուականի 1766ին եւ Հրէից գերեզարձը 1496ին (էջ 202). ուստի ճշգիւ 270 տարի ետքը: Այս հաշուով եթէ Արշակունեաց սկզբնաւորութիւնը տեղի կ'ունենայ 1766ին մինչեւ Քրիստոսի ծնունդը (Արրահամու 2015) կը ստացուի ճշգիւ ՄԾ կամ ՄԾԲ, այն է 250, որով ՄԾԲ կարող է խմբագիրը եւսերիտէն ուսած ըլլալ:

իսկ ամք ՈԹ» (կարգա՛ ԾԻ): Այս ժամանակագրական տեղիքները ստացած է խմբագիրը գումարելով պարթև եւ հայ թագաւորներու գահակալութեան տարիները, զորոնք գտած է Մ. Խորենացւոյ Պատմութեան մէջ:

Իրեն համար թանկագին գիտ էր Մ. Խորենացւոյ Ա. 8 գլուխը, ուսկից կ'իմանայ, թէ ինչպէս «գլխաւոր ոմն ի Սիսական տոհմէ՛ Յարեթական ծննդոց կարգի հրամանաւ Վաղարշակայ, Առան անուն, որ ժառանգեաց զգաշտս եւ զերինս Աղուանից» (Ա. 4). «գի ի սկզբան(է) աշխարհագործութեան մարդկութեանս [որ] գմեծ լերամբն Կովկասու բնակելոցն չունիմք ինչ ասել ստոյգ ի պէտս լսողաց մինչեւ ցՎաղարշակ արքայ Հայոց» (Ա. 4):

3. Եղիշէ, Պատմութիւն Հայոց պատերազմի. ներկայ խմբագրութեամբ (Վենետիկ 1859):

Ասկէ առնուած են Ա. 10 (Եղիշէ, էջ 153—155). Բ. 2 (Եղիշէ, 53—61):

4. Գիրք Թղթոց (Թղթիս 1900):

Ասկէ հանուած են Բ. 7 (Թուղթ Յովհաննիսի Հայոց կաթողիկոսի առ տէր Արաս Աղուանից կաթողիկոս). Բ. 49 (Պատասխանի թղթոյն Մխիթարայ Ամարասայ եպիսկոպոսի ի Հայոց): Բ. 47 (հատուած մը Արրահամ կաթողիկոսի Շրջարեալանէն):

5. Խմբագիրն եւ Աղուանից արքայացանկն եւ իշխանացանկը:

Խմբագիրը կը խոստովանի. «Պատմութիւն ճշմարիտ առաւել քան զնախագահէն Առանայ ի Վաղարշակայ տանս Աղուանից ինչ ոչ գտաք մինչեւ ցՔաջն Վաչագան» (Գ. 6). այլուր կը գրէ նոյնիմաստ. «ըստ կարգի զրոյցք յԱռանայ մինչեւ ցՈւռնայր Աղուանից արքայ եւ ցՏրդատ Հայոց արքայ ոչ գտաք, այլ հարեւանցի գրեցաւ որ ինչ ի պէտս էր տեղեակ լինել» (Ա. 8 վերնագիր), թէպէտ «յոյժ ցանկալի էր ըստ կարգաց գիտել զպատմածս որ ինչ յԱռանայ նախագահութեանէն ցայսօր գործք» (Ա. 8). ուստի «թիւ տուրցն յԱռանայ մինչեւ ցՔաջն Վաչագան, որ էր ի մեծ աղգէն Արշակունեաց, չէ յայտ» (Ա. 15):

Աղուանից նախագահ իշխանին Առանի ծառը կ'իջեցնէ Յարեթէն մինչեւ Տիգրան (ըստ Մ. Խորենացւոյ Ա. 5, 22, Բ. 8). «Ի սոցա ծննդոց կարգեցաւ Առան նախագահ Աղուանից» (Ա. 15): Առանի յաջորդները

մինչեւ Քաջն Վաչագան անձանօթ են: Վաչագան «էր ի մեծ աղգէն Արշակունեաց»: Յաջորդած է խմբագիրը գտնել ասոր յաջորդներու անունները մինչեւ Բարեպաշտն Վաչագան, թուով տասը. ամոնք են.

- 1. Վաչական (Ա.) Քաջ,
- 2. Վաչէ (Ա.),
- 3. Ուռնայր,
- 4. Վաչական (Բ.),
- 5. Մրհաւան,
- 6. Սատոյ,
- 7. Ասայ,
- 8. Եսուաղէն (Արսուաղէն),
- 9. Վաչէ (Բ.),
- 10. Վաչական (Գ.) Բարեպաշտ:

Ի՞նչ աղբիւրէ հանած է խմբագիրը այս անունները: Չկայ որ եւ է ահնարկութիւն: Այս 10 թագաւորներէն պատմութեան ծանօթ են միայն երկուքը՝ Ուռնայր (370) եւ Արսուաղէն (415): Վաչէ Բ. եւ Վաչագան Գ. կը յիշուին միայն Աղուանից Պատմութեան մէջ Ե. դարու երկրորդ եւ Զ. դարու առաջին կէսին:

Աղուանից աղբիւրները (Թուղթ Գիւտայ) Ուռնայրը կը համարի Տրդատ Բ. ի ժամանակակից (Ա. 11), ըստ աւանդութեան 302ին (ասկէ Ա. 8 վերնագիրը): Փաւստոս եւ Մ. Խորենացի կը յիշեն Ուռնայր թագաւոր մը իրր 370ին: Ուստի հարկ է ոչ մէկ, այլ երկու Ուռնայր ենթադրել: Բայց այսպիսի գահագնութիւն չէ նկատած Խմբագիրը, որով երեւան կը բերէ իր անհմտութիւնը ժամանակագրութեան: Ան գիտէ Ուռնայրը քեռայր Պարսից Շապուհ թագաւորի (Ա. 9). անշուշտ կ'իմանայ Շապուհ Բ. (309—379), որ թագաւոր հռչակուած էր արգէն խանձարուքին մէջ: Անոր նիգակակիցն էր Ուռնայր 369ին: Խմբագրին աղբիւրն է հոս Մ. Խորենացի, բայց սա չի գիտեր թէ Ուռնայր քեռայրն ըլլայ Շապուհի⁵: Տարակոյս չկայ որ այս ազգակցութիւնը խմբագրին խելապատակէն հնարուած է, որ միշտ կը ձգտի Աղուանից թագաւորներն եւ իշխանները «ի թագաւորական զարմէ» սերեցնել. Վաչա-

⁵ Բրուէ, Additions, 471, ծ. 1 կը գրէ, թէ «Սա (Ուռնայր) կին առած էր Պարսից Շապուհ թագաւորին քոյրը Ասայ, էջ 5»: Ահնարկած աղբիւրը Աղուանից Պատմութեան իր ձեռագրին է: Բայց այդ Պատմութեան մէջ չկայ սղարկի տեղիք: Աճառեան, Անձնանունների Բառարան, Ա., 220, առանց չբացայցնողութեան կրկնած է զայն: Ինչպէս Justi ուղիղ նկատած է (էջ 42), Բրուէ հոս չիօրոճի մը զո՞ւ կրած ըլլալու է:

դան Ա. էր «ի մեծ ազգէն Արշակունեաց» . անոր սերունդէն է նաեւ Ունայր, որ նաեւ Սասանեան տան փեսայ է. Վաչէ Բ. նոյն- պէս փեսայ է Յագիւրտ Բ.ի եւ քեռայր Պե- ռոզ Ա.ի. վերջապէս Վաչագան Գ. «որդի Յագիւրտի, եղբոր Վաչէի, «ի թագաւորա- կան զարմէ» ծնած մոգակրօնիկ :

Արքայացանկին Թ. 5, 6, 7 Մի(ր)հա- ւան, Սատոյ եւ Ասայ նոր անուններ են պատ- մութեան մէջ. ասոնք առնուած են անշուշտ Ը.—Ժ. դարու Աղուան ազնուականներու անունացանկէն. Սատոյ կը յիշուի 768ի Պարտաւի Ժողովի Կանոններու յառաջարա- նին մէջ. «Վարդան (ի) Սատոյեան» : Միք- հաւան կը յիշուի Բ. 17, իրրեւ տեղանուն : Ասայ այլուստ անծանօթ է : Յամենայն դէպս հնարուած անուններ են Թ. 1, 2, 4—7, կաս- կածելի Թ. 9—10 : Այս վերջին երկուքին պիտի անդրադառնամ ապա միւսանգամ :

Այս 10 թագաւորները խմբադիրը կը ներկայացնէ Յարեթական գծէ հայկազնեան եւ եռանշահիկ Բ. 17 կը գրէ. «Չնախնական ազգս Հայկազնեայց զԵռանշահիկս, զոր վե- րադոյնն գրեցաք ի մատենիս» : Երանշա- հիկներու ազգը տակալուոր կ'ընէ Վարդան «ի Միհրական տոհմէ» է. դարուն : Այս կո- տորածէն կը պրծի միայն Չարմիրհն Եռան- շահիկ, որ «փեսայացեալ էր Միհրական ցե- դին», այսինքն առած էր Վարդանի դուստրը կնութեան :

Չարմիրհն շառաւիղած տոհմը կը ներ- կայանայ Պատմութեանս մէջ «յազգէ թա- գաւորաց» (հմմտ. Գ. 10) :

Միհրանեան տոհմի ծագման պատմու- թեան համար ազբիւր ցոյց կու տայ. «ի ստոյգ եւ ի բուն պատմագրաց այսպէս ծանեաք» : Կ'ակնարկուի անշուշտ Սերիոսի Պատմու- թիւնը. որ մանրամասնօրէն պատմած է 590ին եւ յաջորդ տարիներու դէպքերը : Պատմա- կանն է. Սոսրով Բ. Ապրուէզ պատանեկան հասակին կը հռչակուի թագաւոր, հօրը, Որմիզդ Գ.ի կենդանութեան : Կ'ապստամբի Վահրամ Չորին, Միհրան տոհմէ, եւ կը քայլէ հօր բանակով Տիգրոնի վրայ : Թագա-ւորին քեռորդիները Բինդոյ եւ Վստամ կ'առ- նեն Սոսրովը եւ կը դիմեն փախուստի : Բին- դոյ կէս ճանապարհին կը վերադառնայ Տիգ- բոն եւ կը սպանէ Որմիզդը, որպէս զի Վահ- րամ չհասագործէ անոր անունը հակառակ Սոսրովի : Փախստականները կ'ապստամբին Մաւրիկ կայսեր. որ կու տայ անոնց յունա-

կան զօրք յետս մղելու ապստամբը : Վահրամ կը պարտուի. ապստամարան կը գտնէ Թուրքերուն քով. ուր եւ կը սպանուի Սոս- րովի թելադրութեամբ : Սոսրով կը կաս- կածի իր քեռորդիներու հաւատարմութեան վրայ. կը սպանէ Բինդոյն. իսկ Վստամ Պարս- կաստանի խորերը կը հռչակէ ինք զինքը թա- գաւոր. հաւանօրէն մինչեւ 596 :

Սմբագիրը, որ կը լռէ Վահրամ Չորինի սպանման մասին, կը գրէ շարունակելով պատմութիւնը. «Յետ բազում ամաց լինի վրէժխնդիր արեան հօր իւրոյ Որմիզդի. կո- տորէ գերկոսեան քեռին իւր զԲինդոյ եւ զՎստամ. եւ ի նոյն ազգէ իրրեւ արս վաթ- սուն : Ուստի լեալ փախստական Միհրանն այն ազգային Սոսրովու (այսինքն նախարար մը Միհրան տոհմէն, «ի Սասանեկան Սոս- րովու ցեղէն» . Բ. 17 վերնագիր), միաբանէ ընդ իւր զկողմս աշխարհացն եւ առեալ երգս իրրեւ 30.000 անցանէ ի կողմն Աղուանից, հասանէ յՈւտի դաւառ մերձ ի Սագիրս [եւ] յաւելուլ ի թշնամիսն» : Պարսից աւազանին կը զրուշացնէ թագաւորը, որ Միհրան միայն կասկածելով Սոսրովէն դիմած է փախուստի, կարող է ասով իր թշնամի Սագիրներու ոյժը զօրացնել : Ասոր վրայ Սոսրով սուրհանդակ մը կ'ուղարկէ հրովարտակով Միհրանի. ուր կը գրէ. «Եղբայր իմ եւ հարազատ, մի՛ լիցի քեզ հեռանալ յինչն թշնամութեամբ. եթէ ոչ հաճեցար ընդ իս բնակել, ուր հրովար- տակը իմ հասանէ, երկիրդ այդ քեզ լիցի ի բնակութիւն, որչափ եւ հասանեն զնացք ոտից քոց» : Միհրան հրովարտակը կը ստա- նայ Գարգման գաւառին ստորոտը. հոն ալ կանգ կ'առնէ. կը շինէ «յիւր անուն քաղաք մի կոչելով զնա Միհրական» : Կը գրաւէ Գարգմանը : Ասիկա Վահրամ Չորինի վէպին մէկ նոր փոփոխակը չէ՞ : Իրմով սկիզբ կ'առնէ Գարգմանի մէջ նոր տոհմ մը.

1. Միհր(ան).
2. Արմայէլ.
3. Վարդ Ա.
4. Քաջ Վարդան.
5. Վարդ Բ., որ կ'ունենայ երեք զա-ւակ. Վարագման, Շուշիկ տիկին, Վարագ-Գրիգոր, առաջին իշխան Աղուանից. որ կը մկրտուի Վերոյ կաթողիկոսէն :
6. Վարագ-Գրիգորի որդիներն են ի Գո-րիկստոյ (Բ. 25). Վարագ-Պերոժ, Չուան-չիբ, Յեգուտ-Սոսրով, Վարագման (Բ. 17, 25) : «Գորիկուխտ» կարգա՛լ Գորանդուխտ :

7. Վարագ-Պերոժ.
8. Վարագ-Տրդատ. որդիք՝ Գագիկ, Վարդան, Մարիամ (Գ. 12).
9. Վարդան.
10. Ներսէս Գժնդակ.
11. Գագիկ :
12. Ստեփանոս եւ Ապրասմէն քոյր նորա (Գ. 23) :
13. Վարագ-Տրդատ Բ. «Եւ ի նոյն ամի (821) տէր Ներսէս ի Փիղիպեան սպան զՎա-րագ-Տրդատ ի Ստեփանոսեան եւ զորդի նո-րին ի մօրն զոգ զենին եւ զամենայն ստա-ցուածս նորա յախշտակեցին» (Գ. 20) :

Միհրական տոհմի այս ազգաբանու- թիւնը ինձ կը թուի, թէ հնարուած է Սմբա- գրէն (եթէ ոչ Չուանչիբի վէպին հեղինա- կէն) եւ չունի պատմական հիմ : Միհրանէն մինչեւ Չուանչիբ 7 սերունդ կը ներկայա- ցուի, բայց 596—653 հազիւ 57 տարուան մի- ջոց բաց է, իսկ այս 57 տարիներուն մէջ ան- կարելի է 7 սերունդ ենթադրել :

Միհրան տոհմի եւ ոչ անձի կամ պաշ- տօնի անուն է : Եւ եթէ Միհրան մը զաղթած է Աղուանք, ան ունեցած ըլլալու էր իր անձնանունը : Նկատի առնելով, որ խմբա- գիրը ձգտում կը ցուցնէ Աղուանից ինչպէս թագաւորները, նոյնպէս իշխանները արշա- կունի եւ սասանեան ծագումէ սերած հաւա- տացնել, կարելի է մտածել, թէ ան որ եւ է կուսան գտած ըլլալու է Միհր կամ Միհրան անունը նոր իշխանական տան նախահայր ըն- տրելու : Առ այս գրգիւ կարող էր տալ Ուտի դաւառի Միհրական անունը (Բ. 17), որ կ'ենթադրէ իր հիմնադիրը Միհր կամ Միհ- րան : Արքայացանկին մէջ զետեղած էր ան թագաւոր մը Միհրական անուն : Որովհետեւ 7 սերունդի համար 57 տարիները անբաւա- կան են, կարելի է որ խմբագիրը ազբիւրի մը մէջ երեւան բերած ըլլայ Միհրան մը, որ Սոսրով թագաւորի օրով գործած է Աղուա- նից աշխարհի մէջ : Այսպիսի Միհրան մըն 540ին կը յիշուի Գրիգոր Մանածիւր ու- ժիկի վկայարանութեան մէջ իրրեւ անոր հօրեղբոր որդին, որ անձնանունով հաւա- նօրէն Վահրամ կը կոչուէր⁵ : Այս Միհրան հրամանատարն էր Առանի, ոյն է ճորայ պա- հակի պարսկական զօրազուեղին, Սոսրով Ա.ի օրով : Սմբագիրը շփոթած է Սոսրով Ա. Անուշարուանը Սոսրով Բ. Ապրուէզի հետ :

⁵ Այս Միհրանի մասին տես իմ Եղիշ վարդա- պետ, Բ. 561 եւ շար. :

Հարկ է այսպէս իմանալ, եթէ չենք ուզեր մեղադրել Սմբագիրը իրրեւ անգէտ ժամա- նակի մասին : Ուշագրաւ է եւ այն որ է.—Ը. դարու շրջանին Աղուան աւագ իշխանները Վարագ-Գրիգոր, Վարագ-Պերոժ, Վարագ-Տրդատ, Վարագման եւ նման պարսկական անուններ կը կրեն : Միհրի որդւոյն անունը Արմայէլ (պարսկ. Armaïl) Աժդահակի զրոյ- ցէն ծանօթ ըլլալու էր. նոյն անունը կը յի- շուի նաեւ Վրաց հնագոյն շրջանի արքայա- ցանկին մէջ (Iusti, Iran. Namenbuch, 26—27) : Միհր —աւան նմանութեամբ Արա—աւանի :

Թէ խմբագիրը ո՛րքան անհաստատ ժա- մանակագրական հոգի վրայ կը տատանի, կը տեսնուի Գ. 10 հատուածէն, ուր կ'աշխատի 700ին ի Պարտաւ դումարուած Ժողովին ներ- կայ աւագներու տոհմանունները լուսարա- նել. «... Վախտանգ ի Վարագմանեան. եւ նախնի է սոցա Քաջն Վարդան ի Միհրական տոհմէն, որ յաւուրս Վաչականայ Աղուանից արքայի յԱղուէն Ժողովոյն յարքայէն նախա- գահ եղեալ՝ բնաւորեցաւ ի Գարգման» : Այդ Ժողովի Կանոններու Յառաջարանին մէջ չի յիշուի Վարդան : Եւ սա եթէ իր նախագա- հութիւնը Վաչագան թագաւորէն ընդունե- ցաւ, պէտք է այս դէպքը տեղի ունեցած ըլ- լայ իրր 530—560 տարիներու մէջ, երբ ապրած ըլլալու է «Վաչագան արքայ» : Բայց ըստ խմբագրին Միհրան, Միհրական տոհ- մին նահապետը 596էն ետքը Աղուանից աշ- խարհին մէջ հաստատուեցաւ :

Այս պանծացուած Քաջ Վարդանն էր, ըստ խմբագրին, որ շինեց Գարգմանայ բերդը, եւ հոն հրաւիրելով ճաշի «զնախնա- կան ազգս Հայկազնեայց զԵռանշահիկս, զոր վերադոյնն գրեցաք ի մատենիս» (կ'ակնարկէ անշուշտ Ա. 15 գլուխը), կը կոտորէ նեւ- գօրէն 60 Երանշահիկ իշխաններ, եւ «միայն թողուր ի նոցանէ զփեսայացեալն իւրում ցե- դին զՉարմիրհն եռանշահիկ : Այսպէս եղև նոցա (Միհրականաց) տիրելն Աղուանից» (Բ. 17) : Չուր է ամէն փորձ ճշգրտու այս դէպքին ժամանակը :

Այս «Եռանշահիկ» անուանակոչութիւնը «Հայկազնեայց»՝ առաջին անգամ այս տեղ երեւան կու գայ եւ կը կրկնուի ապա : Կ'իմա- նայ խմբագիրը բառովս Ռան (վրական) կամ Առան (պարսկական) անունը, որով կը կո- չուի Աղուանից աշխարհը. ուստի Առան- շահիկ = Եռանշահիկ, կարծուած նմա- նութեամբ Երանշահիկ (Երան աշխարհի

հպատակ) յորջորջումին, հոս Առան-չահ-իկ = Աղուան արքայագուն իմաստով:

Նոյն խմբագրի ձեռքը կը տեսնեմ նաև Գ. 20 գլխուն մէջ, ուր Վարագ-Տրդատ Բ-ի սպանութիւնը յիշելով կը ծանօթագրէ. «Այս Վարագ-Տրդատ ի Միքիական տոհմէ էր, որք զԱղուանս ժառանգեցին որդի ի հորէ առնելով. սա ութերորդ էր ի Վարագ-Գրիգորէ՝ առաջին իշխանէ Աղուանից» (Գ. 20): Այս հատուածը մասն է Գ. 23ի «Չայս Վարագ-Տրդատ եւ զորդի նորա Ստեփանոս...»:

Ինչպէս քաղաքական, նոյնպէս եկեղեցական պատմութեան ժամանակագրութիւնը խախտու է: Այս կէտի մէջ ունեցած է ան աղբիւր Աղուան հեղինակները, որոնք Աղուանից առաքելայ ներկայացուցած են Ս. Թագէտի աշակերտը՝ Եղիշէ անուն: Կըսուի թէ Քրիստոսի Համբարձումէն ետքը «մերոցս արեւելայցս վիճակեցաւ սուրբ առաքելն Թագէտոս»: Սա կը նահատակուի Արտաղ դաւառին մէջ: «Եւ աշակերտ նորա սուրբն Եղիշա դառնայ յԵրուսաղէմ»: Հոն կը ձեռնադրուի (անշուշտ եպիսկոպոս) «ի ձեռաց սրբոյն Յակոբայ եղբոր Տեառն... եւ վիճակ առեալ իւր զԱրեւելս՝ ճանապարհ արարեալ յԵրուսաղէմէ ընդ Պարոս՝ մտանէ ի Մագքութս, խոյս տուեալ ի Հայաստանեայց⁶: Եւ սկիզբն առնէ քարոզութեան ի Չոզայ»: Կը հասնի Ուտի եւ կը նահատակուի Չերգունի գաշտի վրայ (Ա. 6): «Յետ բազում ժամանակաց» կը յայտնուին նշխարքները. գլուխը կը պահուի Ուտեկան աւանի մէջ, ուրկէ ապա կը փոխադրուի Ներամերձայ սուրբ ուխտը: Իսկ «յետ բազում ժամանակաց Վաչագան արքայ կը կանգնէ սին մը «ի գրի նահատակութեանն» (Ա. 7):

Այս գրոյցը հնարուած է հաւանորէն Զ.—է. դարուն մէջ, երբ Աղուանից եկեղեցին սերտ յարաբերութեան մէջ էր Երուսաղէմի հայրապետներու հետ, ունէր նաև վանք մը Ս. Քաղաքին մէջ: Հնարուած է Եղիշէ առաքելայ, ապացուցանելու համար, թէ առաքելական է Աղուանից եկեղեցին եւ եպիսկոպոսապետը ինքնադրուի: Աւելի յառաջ ծագած ըլլալու է Ս. Թագէտի վկայաբանութիւնը, նոյն նպատակով: Վրաց եկեղեցին նոյնպէս, թէև շատ ուշ (ԺԱ. դարուն), ցոյց կու տայ իր Առաքելայ Անդրէաս:

⁶ Ինչո՞ւ համար «խոյս տուեալ ի Հայաստանեայց». անշուշտ կամ վախճանով Սանատրուկ Թագաւորէն եւ կամ հաւանակագոյնս՝ յատկապէս Աղուանից առաքելայ նկատուելու համար:

Այնու որ Եղիշէ նախ իրրեւ աշակերտակից Թագէտի կու գայ Հայաստան, առաքելոյն նահատակութենէն ետքը կը վերագառնայ Երուսաղէմ եւ միւսանգամ կ'առաքուի Աղուանից աշխարհը, բնականաբար Հայոց առաքելայ նախ էր քան Աղուանիցը: Եւ սակայն իմրագիրը նախապատուութիւնը կը վերագրէ Եղիշէի, երբ կը գրէ.

«ԽԳ. ամ էր թուականին Հոռոմոց (43 + 247 = 290), յորժամ՝ լուսաւորեցան Հայք ի հաւատս. եւ Աղուանից լուսաւորութիւնն Մ եւ Հ ամ յառաջ էր (290—270 = 20): Իսկ յետ ճԶ ամ լցելոյ հաւատարոյն Հայոց (290 + 180 = 470) յաղագս ժողովոյն Քաղկեդոնի եղեւ հանգէս ժողովոց ի ժամանակս Բարկեհի Հայոց կաթողիկոսի» (այսինքն 508): Յոյնք եւ ամենայն Իտալիա, Հայք եւ Աղուանք եւ Վիրք միաբանեալ նդովեցին զժողովն Քաղկեդոնի եւ դառնաւ լեւոնի հրամանաւ բարեպաշտ Թագաւորացն Հոռոմոց՝ Չենոնի (+ 491) եւ Անաստասայ (491—518): Եւ յետ ԶԷ ամաց անցելոց (470 + 87 = 557) ի ժամանակս Արրահամու Հայոց կաթողիկոսի (608—610) բաժանեցան Վիրք ի Հայոց միաբանութենէ ի ձեռն Կիւրիոնի, այլ եւ Յոյնք եւ Իտալիա ընդ նոսա. իսկ Աղուանք ոչ քակտեցան յուղղափառութենէ եւ ի միաբանութենէ Հայոց» (Բ. 47):

Գեղեցիկ նմոյշ մըն է հատուածս իմրագրին հետեւած ժամանակագրութեան եւ քաղաքականութեան համար:

Նկատմամբ քրիստոնէութեան քարոզութեան Աղուան աղբիւրները կը պատմեն թէ երբ լսեց Ուռնայր Թագաւոր Գրիգորի եւ Տրդատի մասին՝ հետեւակով մը գնաց Հայաստան, ինքն ալ ընդունեցաւ քրիստոնէութիւնը եւ մկրտուեցաւ իր հետեւակներով Ս. Գրիգորէն: «Ի նմին ժամանակի շորհեցաւ նոցա այր մի երանելի՝ ձեռնադրեալ յեպիսկոպոսութիւն, ի Հոռով քաղաքէ, որ եկեալ էր ընդ Տրդատայ արքային: Այսու երկնաւոր բարեօք լցեալ եկն Ուռնայր արքայ, եմուտ յաշխարհն Աղուանից, ... ընկալան ամենեքեան զգրոշմն երկնաւոր» (Ա. 11): Այս դէպքը կրկնուած է Ա. 9, մասնաւոր շեշտով մը, թէ Հայք եւ Աղուանք «ի միում ժամանակի» ընդունեցան քրիստոնէութիւնը: Բայց որ եւ է խօսք չ'ըլլար այն (անանուն) եպիսկոպոսի մասին, որ Հոռովն եկած էր: Ուռնայր Թագաւորի մահէն ետքը «խնդրեցաւ յԱղուանից մանուկն Գրիգորիս

ի կաթողիկոսութիւն իւրեանց (հմտ. Խոր. Գ. 3), զի Ուռնայր արքայն մեր խնդրեաց ի սրբոյն Գրիգորէ նորին ձեռնադրութեամբն լինել եպիսկոպոս աշխարհին իւրոյ: Որ եւ այսու կանոնաւ կացին աշխարհն Հայոց եւ Աղուանից համակամ եղբայրութեամբ եւ անքակ ուխտիւ մինչեւ ցայսօր» (Ա. 9):

Իմրագրին են այս տողերը. որ զարմանալի կերպով անուշադիր եղած է Գիւտ եպիսկոպոսի այն տեղիքին, ուր Հոռոմայեցի եպիսկոպոս մը Աղուանից առաջին եպիսկոպոս կ'ուղարկուի: Ուռնայրի մահէն ետքը կ'ընդունին Աղուանք Ս. Գրիգորիս իրրեւ կաթողիկոս:

Հայոց եւ Աղուանից յարաբերութեան նկատմամբ նոյն միտքը կը կրկնուի բազմիցս. բայց հետաքրքրական է հետեւեալը. «Իսկ Աղուանք ոչ քակտեցան յուղղափառութենէն եւ ի միաբանութենէն Հայոց: Որոց շրջաբերական թղթով վասն Կիւրիոնի զլմադարձութեանն՝ Արրահամ... ազդէ նախ յԱղուանս, տայ զիտութիւն եւ գրէ այսպէս ի Թղթին, եթէ Յառաջագոյն քան զՀայոց աթոռակալութիւնն կացեալ աթոռակալութեանն Աղուանից. եւ ընդ մեզ համաձայն գորով՝ նոցա կամակցութեամբ նդովեցաք եւ ընկեցաք զԿիւրիոն ըստ հրամանի հարցն՝ մեք եւ Աղուանք. եւ գնոյն ի վերայ Վրաց հրամայեցաք, ամենեւին մի հաղորդել ընդ նոսա...» (Բ. 47):

Արրահամ կաթողիկոսի 609ին հրատարակած Երջարեական Թուղթը պահուած է Թղթոց Գիրքին մէջ, ուր հետեւեալն է յառաջ բերուած տեղիքը.

«Յառաջագոյն քան զմեզ կացեալքն յաստիճանի կաթողիկոսութեանն յԱղուանս, իսկ մեք ի Վիրս առ Կիւրիոն, որ կաթողիկոսն անուանի, եւ նորին աթոռակիցս (գրեցաք)...: Վասն որոյ եւ զյառաջագոյն սահմանն վարդապետացն մերոց, զոր ի վերայ Հոռոմին հատին... մեք գնոյն ի վերայ Վրաց հրամայեցաք, ամենեւին մի հաղորդել ընդ նոսա...» (էջ 193—194):

Ընդգծուած բառերը միայն Երջարեականէն հանուած են իմրագրին քով: Ի՞նչ նպատակով խորհարած է իմրագիրը կաթողիկոսին տողերը, մասնաւորապէս «Յառաջագոյն քան զմեզ կացեալքն յաստիճան կաթողիկոսութեանն (գրեցին) առ Աղուանս», որով կ'ակնարկէ Յովհաննէս Բ. կաթողիկոսի (թերեւս նաև Մովսէս կաթողիկոսի)

Թուղթն առ Աղուանս»: Ո՞ր հայ կաթողիկոսը թոյլ պիտի տար իրեն գրել. «Յառաջագոյն քան զՀայոց աթոռակալութիւնն կացեալ աթոռակալութեանն Աղուանից»: Իմրագիրը անգէտ կը ձեռնարկ ինքզինքը, թէ Արաս կաթողիկոսի օրով տեղի ունեցած էր Աղուանից «քակտումը» «ի միաբանութենէն Հայոց»: Բայց զարմանալի կերպով յառաջ կը բերէ Յովհաննէս Բ. կաթողիկոսի եւ Վրթանէս Քերզոզի թուղթերն առ Աղուանս, որոնց նպատակն էր բերել զանոնք ի միութիւն:

Իմրագիրը բուն Հակաքաղկեդոնական մըն է: Բայց միաժամանակ Աղուանից եկեղեցոյ նախապատուութեան պաշտպան: Ան կ'ընդունի թէ Աղուանից կաթողիկոսը իր ձեռնադրութիւնը պէտք է ընդունի — ըստ սովորութեան — Հայոց կաթողիկոսէն, բայց ասով չի տուժեր իր նախապատուութենէն: Իր համոզումն է թէ Աղուանից եկեղեցին «ոչ քակտեցաւ յուղղափառութենէն Հայոց»: Այս կրկին տեսակէտներէ ստիպուած էր ան գոհ ձգել իր աղուան հայրենակիցներն եւ պարսաւանքի չենթարկուիլ իր հայ ընթերցողներէն. չարծարել յանթեղի ծածկուած կրակը, դաւանաբանական եւ իրաւասական վէճերը, որոնք ժամանակ ժամանակ յուղուած էին հեռաւոր եւ մերձաւոր անցեալի մէջ եւ պիտի ծայր առնուին ապագային: Այս զգուշութիւնը հարկադրած է գիւրջը ձեռքի տակ գտնուած ոչ աննշանակ թուղթ վաւերագիրներէ օգտուել չափաւորապէս: Կ'երեւայ թէ գտնուած է ան նաև գրաքննական հսկողութեան տակ (Բ. 47): Թէ նման մարմին մը գոյութիւն ունեցած է անցելոյն մէջ կարելի է ենթադրել. յամենայն դէպս ապագային մէջ գործեցին այդպիսի ձեռքեր Պատմութեան մէջ աւերներ:

Իմրագրին է նաև Գ. 24 Աղուանից հայրապետներու շարքը Եղիշէ առաքելայն մինչեւ 1006 տարին:

Եղիշէի յաջորդները մինչև Գրիգորիս անյայտ մնացած են: Գրիգորիսի յաջորդ կը նշանակուի Ծովհադեոյ, որ Պատմութեան մէջ (Ա. 23, 26) կը յիշուի Վաչագան Գ.ի օրով, ուստի Զ. դարու մէջ: Արդէն Կիրակոս Գանձակեցի նկատած էր այս հակաժամանակադրական կէտը. «բայց վասն անոս այսորիկ յառաջ կարգելոյ՝ երկմտութիւն գոյ մեզ» (էջ 98): Նաև Ծովհադեոյի 9 յաջորդները երկրայական են. անոնց անուն-

ները չեն յիշուած Պատմութեան մէջ. իսկ 10երորդը՝ Երեմիա ծանօթ է մեզի Կորինէն (եւ ասկէ առեալ Մ. Խորենացիէն), որ գահին վրայ էր արգէն իբր 415ին: Ասկէ ետքը կը յիշուին սասուժով մը.

- Աբաս   ամս 44.
- Վիրոյ   ամս 34.
- Զաքարիա   ամս 15.
- Յովհաննէս ամս 37:

Այս տեղ նպատակ չունիմ Աղուանից կաթողիկոսներու յաջորդութիւնը քննութեան առնել: Յիշեցի այս չորսը, ցոյց տալու համար միայն ժամանակագրութեան թերութիւնները:

Աբասի աթոռակալութեան տարիներէն կը յիշուի 552 տարին. ուստի անոր 44 տարիները պէտք է զետեղել իբր 550—595 շրջանին մէջ: Անոր յաջորդն էր առանց տարակուսի Վիրոյ կաթողիկոս, իբր 596—630: Եթէ Զաքարիա, ինչպէս կ'ըսուի, ձեռնադրած է Սիւնեաց Վրթանէս եպիսկոպոսը (իբրեւ յաջորդ Պետրոսի), անոր կաթողիկոսութիւնը պէտք է եղած ըլլայ իբր 560ին: Այս զէպքին հարկ է Վիրոյին յաջորդն համարել Յովհաննէսը, որ կը յիշուի միայն այս տեղ: Այս այն շրջանն է, երբ թէ Աղուանից եւ թէ Սիւնեաց եկեղեցիները բաժնուած էին Հայոց միութեան: Այս կէտին պիտի անդրադառնամ յետոյ:

Սմբազրին պէտք է վերագրել նաև նախնարար ինքնակաց գրութիւններու գլխարածանմաները. այսպէս Վիրոյ Կաթողիկոսի Պատմութիւնը բաժնուած է ութը (Բ. 9—16) եւ Զուանչբի վէպը 18 (Բ. 18—36) գլուխներու: Հաւանորէն նաև Սուրբերու Նշխարներու յայտնութեան եւ փոխադրութեան պատմութիւնները սկզբնարար ուրոյն գրութեան կ'ենթադրէն, ապա բաժան բաժան զետեղուած, ըստ ժամանակագրութեան, Ա. եւ Բ. գիրքերու մէջ:

Այս հարցերը պիտի զբաղցնեն զմեզ յաջորդ գլուխներու մէջ:

(Շարունակելի:)

Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

Die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen

(Eine Untersuchung der indogermanischen Bestandteile des armenischen Wortschatzes)

(Fortsetzung.)

23. *ծնաւ առաւ, առաւ* „Kinnbacken, Wange“. Hübschmann AG I 456 f.; Walde-Pokorny I 587; Walde-Hofmann I 590; Pokorny 381 f. Zum Suffix cf. Brugmann, Grdr. II² 1, 470: es handelt sich um einen di-Stamm wie bei dem Reimwort *claut* „Halm, Stengel“, das eine Weiterbildung zum einfachen *cit* „Halm“ ist. Aus diesem Grunde führt man *cnawt* auch auf ein **cin-aut* zurück (Hübschmann, Adjarian III 801 ff.). Den nächsten Verwandten hat das Armenische wohl in lit. *žándas* „Kinnbacke“ sowie in lett. *zuōds* „Kinn“, weiter in gr. *γνάθος* „Kinnbacke“ und in maked. *xánados* *γνάδοι* (cf. Hoffmann, Makedonen p. 52, Kretschmer, Glotta 22 [1934] 102). Viel ferner liegen ab: ai. *hanuh* „Kinnbacke“, gr. *γένυς*, lat. *gena* „Wange“, air. *gin* „Mund“, got. *kinnus* „Wange“, ahd. *chinni* „Kinn“ usw. Wir finden hier also innerhalb einer gemeinidg. Verwandtschaft eine morphologisch zusammengehörige Gruppe, Arm. Balt. Maked. Griech., die durch eine Dentalerweiterung ausgezeichnet ist und die ursprünglich wohl auch einen geographisch geschlossenen Verband gebildet hat. Innerhalb dieser Gruppe nun stehen sich Arm. und Balt. am nächsten³²: d-Bildung, gegenüber der th-Bildung im Griechischen³³.

24. *կարկաչ karkač* „Geräusch“ (sowohl „Zwitschern der Vögel“, „Plätschern des Wassers“, „Glitzern der Sterne“ wie „lärmendes Lachen“), dazu das Verbum *karkačem* „strepitare, übermäßig lachen, brausen“. Hübschmann vacat; Adjarian III 1080 ff. Bugge KZ 32 (1894) 52 stellte dieses Wort zunächst zu lit. *karkiū, kaŕkti*

³² Petersson, Heteroklisie, p. 171 f. wollte *cnawt* auf ein **cun-aut* zurückführen: **cun-* wäre der armenische Reflex eines idg. **gōn*, also D-Stufe mit o-Abtönung, wogegen in lit. *žándas* die bloße e-Stufe vorliegt. Vgl. zu diesem Problem nach Feist³ p. 312.

³³ cf. Specht, Ursprung 253, speziell zum Armenischen 168 und 231.

„schnarren, schreien“, d. h. zu der in allen idg. Sprachen belegten Schallwurzel **ker- *kor- *kr-*, wofür das Material bei Walde-Pokorny I 413 f. gesammelt ist. Da aber Pedersen KZ 39 (1906) 378 f. die Ansichten Bugges bezüglich der Vertretung eines idg. q durch ein arm. k bestritten hat, bringt Walde-Pokorny I 593 das Wort *karkač* bei der Schallwurzel **ger-* (ai *garjati* „er tost“, ags. *cracian* „erschallen“, ahd. *krahhon* „krachen“ etc.) M. E. ist es absurd, bei onomatopoetischen Bildungen auf Lautgesetze zu pochen. Es ist also sicher ebenso gut möglich, *karkač* zur W. **ker-* zu stellen³⁴. Für unseren dialektologischen Zweck sind lautnachahmende Bildungen im weitesten Sinne des Wortes wenig signifikant. Freilich kann es auch hier Ausnahmen geben.

25. *կով kov, kovu* (also ein u-Stamm, cf. Meillet, Esquisse² p. 76: viele auf -v und -w endende Nominative sind in die u-Deklination hinübergewechselt) „Kuh“. Hübschmann AG I 461; Walde-Pokorny I 696; Pokorny 482 f.; Walde-Hofmann I 112; Adjarian III 1344 ff. Hier liegt das gemeinidg. Wort für „Rind“ vor: ai. *gauh*, gr. *βοῦς*, lat. *bos* etc. Eine besondere dialektische Beziehung läßt sich nicht feststellen; nur das Slav. steht bildungsmäßig abseits (*govědo* eine Weiterbildung mit Dentialsuffix, zuletzt darüber V. Machek, Lingua Posnaniensis I [1949] 94). Wir finden allerdings eine partielle Übereinstimmung zwischen Arisch, Griechisch und Armenisch in der *jo*-Ableitung **g^houjo-*, die der arm. Form *kogi* „Butter“ zugrunde liegt: cf. ai. *gavya-* „bovinus“ (Beiwort von Milch, Käse, Butter etc.), gr. hom. *τεσσαρά-βοιος* „vier Rinder wert“. Vgl. noch Meillet, Les dialectes indo-europ., Paris 1908, p. 72 und Esquisse² p. 50.

26. *հայր hayr, hawr* „Vater“. Hübschmann AG I 463; Walde-Pokorny II 4; Walde-Hofmann II 263 f.; Meillet, Esquisse² p. 178. Adjarian IV 95 ff. Das idg. Wort für „Vater“ kommt in allen Einzelsprachen vor mit Ausnahme des Balt. und

³⁴ So reiht auch Pokorny, Idg. Wb. 568, *karkač* als arm. Neuschöpfung unter Wurzel **ker-*, **kor-*, **kr-* ein.

Slav.³⁵ Dieses negative Kriterium ist schon bezeichnend, daß das Armenische hier mit der Großzahl der anderen idg. Sprachen geht, mit den „aristokratischen“ Sprachen sozusagen. Diese dialektische Stellung des Armenischen wird noch unterstrichen durch die Tatsache, daß das Wort für den „Stiefvater“ *yauray, yaurayi* eine engere Beziehung hat zu gr. *πάτριος* „Vatersbruder“, ai. *pitṛvya*, lat. *patruus*, ahd. *futureo*: Hübschmann AG I 477. Es handelt sich hier um eine archaische Bildung, die sich vom Ai. bis zum Germ. erhalten hat, wobei Lat. Griech. Arm. die Zwischenglieder bilden³⁶. Dagegen ist *hawru* „Stiefvater“ eine junge Bildung des Armenischen, die sich zu *hayr* verhält wie das (alte) *mawru* „Stiefmutter“: *mayr* „Mutter“ (cf. hiezu unten Nr. 31)³⁷.

27. *հան han, hanoy* oder *hani, hanvoy* „Großmutter“. Hübschmann AG I 463; Walde-Pokorny I 56, II 494; Walde-Hofmann I 55; Ernout-Meillet³ p. 66; Pokorny, Idg. Wb. p. 36 f. Meillet, Esquisse² p. 38; Adjarian IV 100 ff. Es besteht wohl kein Zweifel, daß dieses Wort zu verbinden ist mit lat. *anus, -us* „altes Weib“, ahd. *ana*, mhd. *ane* „Großmutter, Urgroßmutter, Ahne“, apreuß. *ane* „alte Mutter“, lit. *anyta* „Schwiegermutter der Frau“. Es handelt sich hier offensichtlich um ein Wort aus der Kindersprache, was noch deutlicher wird, wenn man die Formen mit expressiver Geminatio daneben hält: gr. *ἀννίς· μητρὸς ἢ πατρὸς μήτηρ* Hes., lat. *anna*, ahd. *hevianna* „Hebamme“ heth. *an-na-aš* „Mutter“, *hannaš* „Großmutter“. Im German. tritt auch ein Mask. auf: ahd. *ano*, mhd. *ane* „Groß-

³⁵ (Le slave) maintient les noms de parenté, mais le nom du «père» qu'il conserve n'est pas le nom solennel et religieux du pater familias, mais un dérivé *olci* du terme familier **atta* qui désignait plus généralement un «ancien»: so bei Meillet-Vaillant, Le slave commun, 2 éd., Paris 1934, p. 496.

³⁶ Der sachliche Hintergrund für diese Gleichung ist wohl in der Institution der Leviratsehe zu suchen: E. Hermann, Gött. Gel-Nachr. 1934, p. 50 (N. F. Fachgruppe III, Göttingen 1937).

³⁷ Ebenso hat das Griechische ein *πατριός* m. „Stiefvater“ gebildet nach dem Vorbilde von *μητροιά* „Stiefmutter“. Auch hierin sieht man eine enge griech.-armen. Beziehung.